

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2025. 12 (1)
қаңтар-наурыз

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көксебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 1, pp. 36-48, 2025
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

THE KAZAKH PILGRIMS OF THE EARLY 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON THE MATERIALS OF THE “KAZAKH” NEWSPAPER

Suleyman Akkus¹, Batyrzhan Temirkhanov^{2}*

¹Sakarya University
(Esentepe Kampusu, Esentepe, Universite Cd., 54050 Sakarya, Republic of Turkiye)
Doctor of Religion Sciences, professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1032-7387>. E-mail: sakkus@sakarya.edu.tr

²Ankara Hacı Bayram Veli University
(10/2, Emniyet Mahallesi Abant Sokak, 06500 Ankara, Republic of Turkiye)
PhD Candidate of the Department of General Turkish History
 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Akkus S., Temirkhanov B., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines issues related to the pilgrimage journey of early 20th-century Kazakh pilgrims based on materials published in the Kazakh newspaper. For the Kazakh people, pilgrimage was not only a religious obligation but also a means of strengthening cultural and social ties. Between 1913 and 1918, Kazakh newspaper provided valuable information about the Hajj, offering guidance to pilgrims. *Goals.* The study aims to explore the perspectives of early 20th-century Kazakh intellectuals on the Hajj, the challenges faced by pilgrims, and ways to overcome them. To achieve this goal, the organization of the pilgrimage, documentation procedures, travel safety, and assistance provided to pilgrims were analyzed. *Results.* Kazakh intellectuals sought the most effective ways for pilgrims to undertake the journey and issued warnings to prevent fraud. Kazakh newspaper provided practical advice on processing necessary documents, financial preparation, and travel safety. Additionally, it emphasized the importance of financial readiness to improve the social well-being of pilgrims. *Conclusions.* This study offers a deeper understanding of the religious life of the Kazakh community and their attitudes toward the pilgrimage. The publications in Kazakh newspaper serve as a valuable historical source for exploring the spiritual and cultural history of the Kazakh people.

Keywords: Hajj, Islam, Kazakh intellectuals, Mecca, Kazakh pilgrims, Kazakh newspaper

For citation: Akkus S., Temirkhanov B. The Kazakh pilgrims of the early 20th century: a study based on the materials of the “Kazakh” newspaper // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 36–48. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЖЫЛАРЫ: «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Сулейман Аккуш¹, Батыржан Темирханов²

¹Сакария университеті

(Эсентепе кампусы, Эсентепе, Университет көш., 54050 Сакария, Түркия Республикасы)

Дінтану ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1032-7387>. E-mail: sakkus@sakarya.edu.tr

²Анкара Хажы Байрам Вели университеті

(№ 10/2 Е блогы, Емниет махаллесі, Абант көшесі, 06500 Анкара, Түркия Республикасы)

Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторанты

 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Аккуш С., Темирханов Б., 2025

Аңдатпа. *Kırişne.* Бұл мақала XX ғасыр басындағы қазақ қажыларының қажылық сапарына қатысты мәселелерін «Қазақ» газетінде жарияланған деректер негізінде қарастырады. Қазақ халқы үшін қажылық тек діни парыз ғана емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік байланыстарды нығайту құралы болды. «Қазақ» газеті 1913–1918 жылдары қажылық сапарына қатысты құнды ақпараттар жариялап, қажыларға бағыт-бағдар беруге ықпал етті. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қажылыққа деген көзқарасын, қажылардың кездескен қиындықтары мен оларды шешу жолдарын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін қажылық сапарының ұйымдастырылуы, құжаттандыру тәртібі, жол қауіпсіздігі және қажыларға көрсетілген көмек мәселелері талданды. *Нәтижелер.* Қазақ зиялылары қажылыққа барудың тиімді жолдарын іздестіріп, қажылардың алданып қалмауы үшін арнайы ескертулер жасаған. «Қазақ» газеті қажыларға қажетті құжаттарды рәсімдеу, қаржылық дайындық және жол қауіпсіздігіне қатысты нақты кеңестер ұсынды. Сонымен қатар, қажылардың әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында материалдық дайындықтың маңыздылығы атап өтілді. *Қорытынды.* Бұл зерттеу қазақ қоғамының діни өмірін және қажылық сапарына қатысты ұстанымдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. «Қазақ» газетінің қажылыққа қатысты жарияланымдары қазақ халқының рухани және мәдени тарихын зерттеуде маңызды дереккөзі болып табылады.

Түйін сөздер: Қажылық, Ислам, қазақ зиялылары, Мекке, қазақ қажылары, Қазақ газеті

Дәйексөз үшін: Аккуш С., Темирханов Б. XX ғасырдың басындағы қазақ қажылары: «Қазақ» газетінің материалдары негізінде зерттеу // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 36–48 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

КАЗАХСКИЕ ХАДЖИ НАЧАЛА XX ВЕКА: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

Сулейман Аккуш¹, Батыржан Темирханов²

¹Университет Сакаръя

(Кампус Эсентепе, Эсентепе, ул. Университетская, 54050 Сакаръя, Турецкая Республика)

Доктор религиоведческих наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1032-7387>. E-mail: sakkus@sakarya.edu.tr

²Анкарский университет Хаджи Байрам Вели
(№ 10/2, блок Е, ул. Абант, Эмниет Махаллеси, 06500 Анкара, Турецкая Республика)
Докторант кафедры общей истории тюркских народов
 <https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Аккуш С., Темирханов Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Данная статья рассматривает вопросы, связанные с паломничеством казахов в начале XX века, на основе материалов, опубликованных в газете «Казак». Для казахского народа хадж был не только религиозным долгом, но и средством укрепления культурных и социальных связей. Газета «Казак» в 1913–1918 годах публиковала ценные сведения о паломничестве, оказывая информационную поддержку паломникам. *Цель и задачи исследования* – определить отношение казахской интеллигенции начала XX века к хаджу, выявить трудности, с которыми сталкивались паломники, и возможные пути их решения. В рамках исследования были проанализированы вопросы организации паломничества, оформления документов, безопасности в пути и оказываемой помощи. *Результаты.* Казахская интеллигенция искала наиболее удобные пути совершения хаджа и давала паломникам предупреждения, чтобы избежать обмана. Газета «Казак» предоставляла конкретные рекомендации по оформлению документов, финансовой подготовке и обеспечению безопасности в пути. Кроме того, подчеркивалась важность материальной готовности паломников для улучшения их социального положения. *Выводы.* Данное исследование позволяет глубже понять религиозную жизнь казахского общества и его отношение к паломничеству. Публикации газеты «Казак» являются важным источником для изучения духовной и культурной истории казахского народа.

Ключевые слова: Хадж, ислам, казахская интеллигенция, Мекка, казахские паломники, газеты «Казак»

Для цитирования: Аккуш С., Темирханов Б. Казахские хаджи начала XX века: исследование на основе материалов газеты «Казак» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 36–48. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48

Кіріспе

XX ғасырдың басында қазақ халқының діни өмірі мен рухани құндылықтары ерекше маңызға ие болды. Бұл кезең қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және рухани жаңғыруымен ерекшеленіп, ұлттық бірегейлікті сақтауда діннің рөлін айқындай түсті. Қажылық сапары – сол уақыттағы діни тәжірибенің маңызды құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының сыртқы әлеммен байланысын нығайту құралы болды. Алайда қажылық сапары тек діни парызды өтеумен шектелмей, оның ұйымдастырылуы, қауіпсіздігі, қажылардың әлеуметтік және экономикалық жағдайлары секілді өзекті мәселелерді қамтыды.

Осы тұрғыдан алғанда, 1913–1918 жылдары жарық көрген «Қазак» газетінің қажылық тақырыбына айрықша көңіл бөлуі кездейсоқтық емес. Газет қажылық сапарына қатысты материалдарды тұрақты жариялап, қазақ қажыларына бағыт-бағдар берумен қатар, олардың алданып қалмауы үшін ескертулер жасаған. Бұл тек діни ақпарат тарату ғана емес, сол кездегі қазақ қоғамының ағартушылық миссиясының бір бөлігі болды.

Мәселенің маңыздылығы бірнеше факторлармен анықталады. Біріншіден, «Қазак» газетінде жарық көрген материалдар қазақ зиялыларының діни мәселелерге қатысты ұстанымдарын айқындап, сол кезеңдегі діни реформаларға деген көзқарасын көрсетеді. Екіншіден, қажылық сапарын ұйымдастыру барысындағы қиындықтар мен оны шешу жолдары сол уақыттағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, «Қазак» газетінің қажылыққа қатысты жарияланымдары қазақ халқының рухани тарихын зерттеуде маңызды тарихи дереккөзі болып табылады.

Бұл зерттеу XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының діни көзқарастарын, қажылықтың қазақ қоғамындағы орны мен маңыздылығын талдауға бағытталған.

Сонымен қатар, қажылық сапарын ұйымдастыру ерекшеліктері арқылы қазақ халқының мәдени және діни өмірінің даму үрдістерін айқындауға мүмкіндік береді. Осылайша, қарастырылып отырған мәселе қазақ руханиятының маңызды кезеңін тереңірек зерделеуге және қазақ халқының діни-әлеуметтік тарихын жаңа қырынан ашуға ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысы XX ғасырдың басындағы қазақ қажыларының қажылық сапарына қатысты «Қазақ» газетінде жарияланған архивтік материалдарға негізделеді. Зерттеу барысында газет беттерінде жарық көрген қажылыққа қатысты мақалалар жинақталып, талданды. Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде «Қазақ» газетінің төмендегі сандары қарастырылды:

- 1913 жылғы 8 мамыр №13 – «Стамбұлдан Меккеге дейін отарба жолы» мақаласы,
- 1913 жылғы 23 шілде №23 – «Қажы жолы» мақаласы,
- 1913 жылғы 8 тамыз №25 – «Қажылар» мақаласы,
- 1913 жылғы 15 тамыз №26 – «Қажылар» мақаласы,
- 1913 жылғы 9 қазан №33 – «Қажылар хаты I–II» мақаласы,
- 1913 жылғы 24 қазан №35 – «Қажылар хабары» мақаласы,
- 1913 жылғы 31 шілде №72 – «Қажылар» және тб. мақаласы.

Негізгі дереккөз ретінде «Қазақ» газетінің 1913–1918 жылдар аралығында жарияланған хабарлардың сегіз санында шыққан мақалалар қарастырылды. Сонымен қатар, зерттеуде қажылық тақырыбындағы басқа да заманауи басылымдар мен архивтік материалдар пайдаланылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында қажылық сапарына байланысты қазақ, түрік, ағылшын және орыс тілді секілді отандық әрі шетелдік еңбектер де пайдаланылды. Сондай-ақ, осы кезеңдегі қазақ зиялыларының қажылық туралы пікірлері мен олар қалдырған жазбалар қарастырылды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

Архивтік және сараптамалық талдау – «Қазақ» газетінің түпнұсқа нұсқалары мен олардың көшірмелері Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінен және ұлттық кітапханалардан алынып, зерттелді. XX ғасыр басындағы қажылық тақырыбындағы мақалалар хронологиялық ретпен жинақталып, олардың мазмұны мен мазмұндық ерекшеліктері қарастырылды. Бұл әдіс қажылықтың қазақ қоғамындағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Контент-талдау – қажылыққа қатысты мақалалар құрылымы, мазмұны және негізгі тақырыптық бағыттары бойынша сарапталды. «Қажы жолы», «Қажылар хаты», «Мәдина хаты» және басқа да мақалалар жүйелі түрде қарастырылды.

Салыстырмалы талдау – қажылық мәселесіне байланысты «Қазақ» газетіндегі деректер мен сол кезеңдегі өзге басылымдарда жарық көрген мақалалар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды.

Лингвистикалық талдау – зерттелген материалдардың тілі мен стилистикасы сарапталып, XX ғасыр басындағы қазақ публицистикасының ерекшеліктері қарастырылды.

Талқылау

Қазақ зиялыларының қажылық сапарына қатысты пікірлері мен кеңестері XX ғасырдың басындағы діни сенімдер мен саяси-әлеуметтік жағдайлардың тоғысында қалыптасты. Олардың қажылыққа қатысты жазбалары тек діни сапардың ұйымдастырылуын сипаттаумен шектелмей, сонымен қатар қазақ қажыларының кездескен қиындықтарын жеңілдетуге бағытталған нақты ұсыныстарды да қамтыды (Аллаберген, 1996: 48). «Қазақ» газетінде жарияланған мақалалар қажылық сапарын жоспарлау, дайындық шараларын ұйымдастыру, құжаттарды рәсімдеу және қауіпсіздік мәселелерін қарастыра отырып, қазақ халқының қажылық мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды (Biray, 1999: 17).

Қажылық сапарының ең өзекті мәселелерінің бірі – әкімшілік кедергілер болды. Қажылар шетелге шығу үшін түрлі ресми құжаттарды рәсімдеуге міндетті еді. «Қажы жолы»

мақаласында қазақ қажыларына қажетті құжаттардың нақты тізімі ұсынылып, оларды қалай алу керектігі егжей-тегжейлі түсіндірілген. Бұл ақпарат қажылардың сапарға дайындығын жеңілдетіп, әкімшілік құрылымдармен байланысын оңтайландыруға ықпал етті (Абдакимов, 1994: 198). Сонымен қатар, қажыларға шетелдік паспорт алу барысында кездесетін қиындықтарды болдырмау үшін белгілі бір жазбалардың енгізілуіне ерекше назар аударылды.

Қаржылық мәселелер де қажылық сапарының маңызды аспектілерінің бірі болды. Қажыларға жол шығындарын есептеу, сапар барысында қаржы үнемдеу және топтасып сапар шегудің тиімділігі туралы ұсыныстар берілді. Бұл ұсыныстар қажылардың сапарын барынша қауіпсіз әрі экономикалық тұрғыдан қолайлы етуге көмектесті (Қойгелдиев, 1995: 319). Сонымен қатар, қажыларға сапар барысында азық-түлік пен қажетті жабдықтарды дұрыс таңдау бойынша кеңестер ұсынылып, артық жүк алып жүруден бас тарту ұсынылды (Brower, Daniel, Edward, Lazzerini, 1997: 152).

Қауіпсіздік мәселелері де қазақ зиялыларының қажыларға берген кеңестерінің ажырамас бөлігі болды. Жол бойында кездесетін алаяқтардан сақтану, құжаттарды мұқият сақтау және шекаралық бақылау бекеттерінен кедергісіз өту үшін қажетті шараларды орындау жөнінде нақты нұсқаулықтар берілді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 109-іс. 11-п.). Қажылардың шетелдік кемелер мен пойыздарға міну тәртібін білуі, қауіпсіз жолдарды таңдауы қажылық сапарын сәтті өткізудің басты шарттарының бірі ретінде қарастырылды.

Осылайша, қазақ зиялылары қажылық сапарының тек діни ғана емес, сонымен қатар логистикалық, қаржылық және әкімшілік тұрғыдан күрделі процесс екенін көрсетіп, қажыларға жан-жақты дайындықтың маңыздылығын түсіндірді. XX ғасыр басындағы қажылық сапары жөніндегі осы кеңестер бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпай, қажылық сапарына дайындық барысында пайдалы нұсқаулық бола алады (Оспанова, Шораев, 2024: 302).

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқы діни сенімдеріне беріктігін сақтай отырып, қажылық сапарына қатысты ресми талаптарды орындау қажеттілігі туындады. Бұл мәселе XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының баспасөз беттерінде де көрініс тапты (Аллаберген, 1996: 48). Мәселен, Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов басқарған «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 23 санында жарық көрген «Қажы жолы» атты мақалада қажылыққа қатысты негізгі мәселелер көтерілген. Мақалада қазақ қажыларының сапар барысында кездесетін қиындықтары мен түсініспеушіліктері туралы айтылып, бұл мәселелерді реттеу мақсатында қажылыққа ниеттенген шалғайдағы қазақтарға бағыт-бағдар берудің маңыздылығы атап көрсетілген (Biray, 1999: 17). Газет редакциясы бұл мақаланы былай түсіндіреді: *«Қажы жолының қазаққа қазіргі жайсыздығын айтып, жайлы боларлық жағын қажыға барушылардың құлағына салмақшымыз»*. Осылайша, басылым қажылық сапарына дайындықты жеңілдету үшін нақты кеңестер ұсынған.

XX ғасырдың басында қажылық сапарына рұқсат алу үшін қажетті құжаттардың реттелуі «Қазақ» газетінде егжей-тегжейлі сипатталған. 1913 жылғы 23 шілдеде жарық көрген «Қажы жолы» мақаласында қажылыққа аттану үшін қажетті құжаттар тізімі берілген. Мақалада былай делінеді:

«Қажы сапарына аттану үшін ең алдымен шетелдік паспорт (заграничный паспорт) алу қажет. Бұл паспортты рәсімдеу үшін болыстық билік тарапынан берілетін куәлік (билеті) және уездік әкімшіліктің сенімхат-қағазы (сендірме қағазы) талап етіледі. Аталған құжаттар қажының сапарға шығуына ешқандай заңды кедергі жоқ екенін, яғни салық міндеттемелерін орындағанын және сот органдарымен байланысы жоқтығын растайды. Осы құжаттар негізінде қажы губернатор кеңсесіне өтініш білдіріп, шетелдік паспорт алады. Егер бұл құжаттар толық болмаса, паспорт берілмейді»

Мақалада шетелдік паспорттың қажылық сапары үшін ғана емес, жалпы шетелге шығатын кез келген адамға берілетін жол қағазы екендігі түсіндіріледі. Сондай-ақ, қажылыққа

барушыларға қатысты маңызды ескерту жасалады: егер паспортқа «Меккеге барады» деген белгі қойылса, қажылар пошта пароходтарына (поштовой параход) міну мүмкіндігінен айырылады және басқа да қолайсыз жағдайларға тап болуы ықтимал. Ал тек «шетелге сапар» (заграниса) деп көрсетілген жағдайда, қажылар кез келген пароходқа еркін міне алады, осылайша өз қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Авторлар қажыларға осы әдісті таңдаудың тиімділігін атап көрсетіп, қажылыққа аттанушылар үшін ең қауіпсіз жол ретінде ұсынады (Абдакимов, 1994: 198).

Қазақ зиялылары қажылыққа қатысты кеңестер берумен қатар, сапар барысында кездесетін экономикалық және әлеуметтік қиындықтарды да көтерген. Қажылық сапарына шығатын қазақтар үшін негізгі кедергілердің бірі – жол шығындарының жоғары болуы еді. Бұл мәселені шешу мақсатында баспасөз беттерінде қажылыққа жиналушыларға шығындарды алдын ала есептеу, сапар барысында кездесетін төтенше жағдайларға қаржылай дайын болу туралы кеңестер берілген. Сонымен қатар, қажылардың өзара топтасып, жол шығындарын бөлісу әдісі де ұсынылған.

Сол кезеңде қажылардың жолдағы қауіпсіздігі маңызды мәселе болды. «Қазақ» газеті қажылық сапарына шыққан жолаушылардың түрлі алаяқтардың арбауына түспеуін қадағалау қажеттігін ескерткен. Қажылардың бейтаныс адамдарға сенбеуі, ресми рұқсаты жоқ жол көрсетушілермен байланыс орнатпауы керектігі жайлы ұсыныстар берілген. Сондай-ақ, қажыларға жол бойында кездесетін шекара бекеттері мен тексеру пункттерінен еш кедергісіз өту үшін барлық құжаттарын мұқият сақтау керектігі баса айтылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 109-іс. 11-п.).

Осылайша, «Қазақ» газеті қажылық сапарына дайындық барысында туындайтын әкімшілік, қаржылық және логистикалық қиындықтарды жеңілдету үшін нақты кеңестер ұсынып, қажылардың сапарын жеңілдетуге бағытталған мағлұматтармен қамтамасыз еткен. Басылым қажылықтың тек діни сапар ғана емес, сонымен бірге ұйымдастыру мен жоспарлауды қажет ететін күрделі процесс екенін айқын көрсетті. Сондықтан қажылардың қажылық сапарына барар алдында құжат рәсімдеу, қаржылай дайындық, жол қауіпсіздігі мәселелеріне жіті назар аударуы қажеттігі баса айтылды (Оспанова, Шораев, 2024: 302).

Қазақ халқының қажылық сапарына дайындық мәселесі

Қазақ зиялылары XX ғасырдың басында қажылық сапарына байланысты әлеуметтік және материалдық дайындық мәселелеріне ерекше назар аударған (Қойгелдиев, 1995: 319). Бұл тақырып сол кезеңдегі баспасөз беттерінде жиі көтеріліп, қажылыққа баратын адамдардың сапар алдындағы дайындық деңгейін арттыруға бағытталған ұсыныстар жасалды. Атап айтқанда, «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 23-ші шілде күнгі 23-санында жарияланған «Қажы жолы» мақаласында қажылыққа аттанатын қазақтардың сапар алдындағы қажетті жабдықтар мен сақтық шараларына мән бермеуінен туындайтын қиындықтар сипатталады. Бұл мақала сол кезеңдегі қажылық сапарына байланысты қоғамда туындаған өзекті мәселелердің біріне айналды (Frank, Allen, 2001: 112).

Мақалада: *«Қазақтан қажыға барушылар көп, алайда қажылық жолының тәртібін білетіндер аз. Қазақ қажылығы барысында кездесетін қиындықтар жанашырлықты қажет етеді»* деп көрсетілген. Бұл пікір қажылық сапарына бара жатқан азаматтардың алдын ала жан-жақты дайындалуының маңыздылығын айқындайды. Қажылық – мұсылмандар үшін қасиетті парыздардың бірі болғандықтан, оған қатысушылардың толыққанды дайындалуы талап етіледі. Осы орайда, қазақ зиялылары қажылық сапарына дайындықтың тек материалдық жағына ғана емес, сонымен қатар, рухани және денсаулық тұрғысынан да үлкен маңызға ие екенін атап көрсеткен.

Автор қажылардың сапар кезінде өздерімен бірге алып жүруі тиіс қажетті заттар мен азық-түлік тізімін келтіреді. Атап айтқанда, қажылық сапарына шыққан адамдарға бір көрпе, бір жастық, мақтамен сырылған шапан, бес-алты жұп іш киім, бірнеше сүлгі-орамал, дастархан, төсек-жабдықтарын орауға арналған алаша немесе жұқа кілем қажет екендігі көрсетіледі. Сонымен қатар, тон, ішік, қалың шалбар сияқты киімдер қажетсіз, оларды кері қайтар жолда пайдалану үшін сақтауға немесе елден арнайы көлікпен жеткізуге кеңес беріледі.

Мұндай ұсыныстар қажылардың сапар кезінде артық жүк алып, өздеріне қосымша қиындықтар тудырмауы үшін жасалған.

Қазақ зиялылары қажылардың дәстүрлі ауылдық киім үлгісінен бас тартып, қалалық үлгідегі киім киюін ұсынады. Себебі қажылық сапарының көп бөлігі ыстық климатта өтетіндіктен, киімнің ыңғайлылығы мен жеңілдігі аса маңызды. Азық-түлік мәселесіне қатысты: *«Азық-түлікті шамадан тыс көп алудың қажеті жоқ: қап-қап құрт, қарынға салынған май, тең-тең жүкті арқалап жүру тек ауыртпалық туғызады. Бұдан бөлек, сапар барысында ескі азық-түлік тұтыну ауру жұқтыру қаупін арттырады»* деп ескертеді. Қажылық сапарының барысында теміржол мен теңіз көлігінде ақша үнемдеудің қажетсіздігі айтылып, қажылардың дұрыс тамақтануын қамтамасыз ету қажеттігі баса көрсетіледі: *«Қажы сапары ауқатты адамдар үшін парыз. Ол адамның жол шығындарын және артында қалған отбасының қажеттіліктерін толық өтеуге мүмкіндігі болуы тиіс»*. Яғни, қажылыққа бару үшін адамның қаржылық жағдайы жеткілікті деңгейде болуы керектігі айтылып, қарыз алып сапарға шығудың дұрыс еместігі ескертілген.

Сонымен қатар, мақаланың соңында қажыларға артық жүк алудан бас тарту ұсынылады. Әр адамға қажет болатын негізгі заттар ретінде шапан, төсек-орын жабдықтары, іш киім, орамал, шамадан, ұсақ-түйек заттарға арналған шағын сандықша (корзина) көрсетілген. Қосымша жабдықтар ретінде ас пісіруге арналған шағын пеш (механикалық құрылғы), бір шелек су, қайнаған су үшін бөлек ыдыс, дәрет алуға арналған құман секілді құралдар ұсынылады. Мұның бәрі қажылардың жолда қиындыққа тап болмауы үшін алдын ала ойластырылған қажеттіліктер тізімі болып табылады (Brower, Daniel, Edward, Lazzerini, 1997: 152).

Қазақ зиялылары қажылық сапарының қауіпсіздігін арттыруға және қажылардың сапар барысында кездесетін қиындықтарды азайтуға бағытталған түрлі ұсыныстарын ұсынған. Олар қажыларға арнайы дайындық курстарын өткізу, қажылық сапары туралы ақпараттық материалдар тарату сияқты шараларды қолға алуды ұсынған. Бұл қажылық сапарын жеңілдетіп қана қоймай, оның діни талаптарға сай өтуіне де мүмкіндік беретін еді (Yalçınkaya, 1997: 127).

XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары қажылыққа дайындық мәселесіне ерекше мән беріп, қажылардың сапар барысында кездесетін қиындықтарды азайтуға бағытталған нақты ұсыныстарын ұсынған. Бұл еңбектер қажылық сапарының қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруға септігін тигізген құнды дереккөз болып табылады. Қазақ зиялыларының қажылыққа қатысты жазған еңбектері бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ. Себебі қажылық сапары – тек діни парыз ғана емес, сонымен қатар, мұқият жоспарлауды қажет ететін жауапты іс. Осы орайда, өткен ғасырдағы қажылық сапарына байланысты қазақ зиялыларының пікірлері қазіргі қажылық сапарына шығушылар үшін де маңызды тәжірибе бола алады.

Қазақ халқының қажылық сапары: бағыттары мен кездескен қиындықтары

Қазақ халқының діни өмірінде қажылық сапары маңызды орын алған. Бұл сапардың маңыздылығы тек діни міндетті орындаумен ғана шектелмей, сонымен қатар саяхат мәдениетінің қалыптасуына, халықаралық байланыстардың нығаюына әсер етті. Қажылыққа бару – әрбір мұсылманның парызы болғандықтан, қазақтар бұл міндетті орындауға ерекше көңіл бөлген. Дегенмен, қажылық сапарының ұйымдастырылуы мен оны жүзеге асыру барысында көптеген қиындықтар кездескен. XX ғасырдың басында қажылыққа бару қазақ халқы үшін аса күрделі әрі қатерлі сапарлардың бірі болды. Бұл мәселе «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 23 санында жан-жақты талқыланған (Бекхожин, 1981: 31). Газеттің кіріспе бөлімінде қажылыққа аттанған қазақтардың сапар барысында көрген қиыншылықтары ашық баяндалған. Онда былай делінеді:

«Қазақтың қазіргі қажы жолында жүргенде көрген күні жан ашырлық: отарбаға, паракходқа малша қамау, жолда түскен шаһарларында малша иіру, барып қайтқанда қажы жолы қазаққа тұтқын мен айдау. Өз еркімен жүру, өз еркімен тұру жоқ. Айналасы алдау мен арбау. Неше түрлі тәлімдер қазақ қажыларын қоршап, қамап, жем қылу»

Бұл үзінді қазақ қажыларының өз еркінен тыс әрекет етуге мәжбүр болғанын, олардың әлеуметтік жағдайының төмендігін, алдау-арбау мен қиындықтарға жиі ұшырағанын көрсетеді (Қабдолдина, 2022: 73). Мұндай жағдайларға түспеу үшін «Қазақ» газеті қажылық сапарын ұйымдастыруда нақты бағыт-бағдар берген. Газет қажылардың құжат рәсімдеуінен бастап, сапардың әр кезеңінде кездесетін қиындықтарды алдын ала ескертіп, қажетті кеңестер ұсынған.

Қажылық сапарының бағыттары мен логистикасы

«Қазақ» газетінің мәліметтеріне сүйенсек, XX ғасырдың басында қазақ қажылары Түркия арқылы Меккеге жету үшін бірнеше жолды таңдаған. Стамбұлға бару жолының екі негізгі бағыты көрсетілген:

Темір жол бағыты: Мәскеу, Варшава, Вена арқылы Стамбұлға жету;

Теңіз жолы бағыты: Одесса қаласынан кемемен Стамбұлға жету.

Газет мәліметтеріне сәйкес, қазақ қажылары көбіне Одесса арқылы теңіз жолын таңдаған, себебі бұл бағыт уақыт пен қаржылық шығын тұрғысынан тиімдірек болған. Одесса мен Стамбұл арасындағы теңіз сапары 23 сағатқа созылып, билет құны төрт сомды құраған. Темір жол бағытымен жүргенде бұл сапар алты күнге созылып, 120 сомға дейін жеткен (Kurat, 1993: 293).

Қажылық сапары барысында қажылардың жолға дайындығы, азық-түлік қорын қамдау, қауіпсіздік шараларын сақтау аса маңызды болған. Сол кезеңде қажылық ұйымдастыруға жауапты адамдардың болмауы себепті көптеген қажылар жолда әртүрлі қиындықтарға тап болған. Қаржылық мүмкіндігі бар қажылар жеке тасымалдаушылардың қызметіне жүгінсе, жағдайы төмендеріне бұл сапар ауыр сынаққа айналған. Кейбір қажылар жолда азық-түлік тапшылығына ұшырап, ауру-сырқауға душар болған. Сондықтан қажыларға алдын ала сапар барысын жоспарлап, сенімді адамдармен бірігіп жолға шығу ұсынылған.

Қажылардың құжаттық мәселелері де маңызды болған. Олардың паспорты Түркияның Одессадағы консулдығында рәсімделген. Мұнда қажылар «*Стамбұл арқылы Меккеге кету*» деген жазба енгізуді қадағалауы керек болған. Егер «Стамбұлға ғана барады» деп жазылса, қажыларға қосымша құжаттық рәсімдеулер жасауға тура келген, бұл олардың уақытын ұзартып, сапарын қиындатқан.

Қажылық сапары кезінде қазақ қажыларының алдынан шығатын тағы бір мәселе – медициналық бақылау болды. Ол кезеңде көптеген елдер қажылардың денсаулығына ерекше мән берген. Әсіресе, жұқпалы аурулардың таралуын болдырмау үшін медициналық тексеруден өту міндеттелген. Қажылар Меккеге жету үшін міндетті түрде вакцина алып, арнайы медициналық анықтамалармен жолға шығуы тиіс болған. Осындай талаптардың күрделілігі көптеген қажылардың сапарға шығуын қиындатқан.

Сонымен қатар, қажыларға қаражатты ұқыпты жұмсау қажеттілігі туралы ескертулер жасалған. Себебі сапар барысында түрлі алыпсатарлар қажыларды алдап, олардан артық ақша талап еткен. Кейбір қажылар қаржылық қиындықтарға тап болып, шетелде көмекке мұқтаж болған жағдайлар да кездескен. Сондықтан қажыларға сапар алдында нақты қаржылық жоспар жасап, жолда кездесетін күтпеген шығындарды ескеруге кеңес берілген (Пірманов, Қапеева, 1997: 47).

Қауіпсіздік мәселелері және қажылардың алданып қалу қаупі

Қазақ қажылары жол бойында түрлі алдау-арбау әрекеттеріне тап болған. Оларды «судырлар» деп аталған алаяқтар түрлі әдістермен алдап, сапар барысында қиындықтар туындатқан. Бұл туралы «Қазақ» газеті қажыларға келесі кеңестер берген:

Одессадан тікелей Жиддаға баратын кемелерден сақтану: Бұл кемелерде қажыларды алдау мен қанау жағдайлары көп кездескен. Алаяқтар қажыларға арзан жол ұсынып, сапар барысында қосымша төлемдер талап еткен немесе дұрыс қызмет көрсетпеген.

Алаяқ «судырлардан» аулақ болу: Олар қажыларды сапалы қызмет көрсетеміз деп алдап, кейіннен түрлі қиындықтарға ұшыратқан. Бұл алаяқтар көбіне құжат рәсімдеу, жол шығындарын төмендету немесе арзан баспана ұсыну секілді қызметтерді ұсынып, қажыларды қиын жағдайға қалдырған.

Кұжат рәсімдеуді дұрыс жүргізу: «Қазақ» газеті қажыларға паспорттарын дұрыс толтыруға ерекше назар аударуға кеңес берген. Себебі кейбір қажылар құжаттарында қателіктер жіберіп, сапар барысында түрлі қиындықтарға тап болған.

Ақша айырбастауды ресми банктерде ғана жүргізу: Түркияда ақша айырбастау кезінде қажыларға сақ болу ұсынылған, себебі делдалдар арқылы айырбастау кезінде көптеген қажылар алданған. Делдалдар қажыларға тиімді бағам ұсынып, кейіннен шын бағамнан әлдеқайда төмен мөлшерде ақша беріп отырған.

Теміржол желілерінің дамуы және қажылық сапарына әсері

1913 жылғы «Қазақ» газетінің №13 санында қажыларға арналған жаңа ақпарат жарияланған. Онда қажыларға теміржол желісінің кеңейіп келе жатқандығы туралы айтылған. Атап айтқанда, Стамбұлдан Кония арқылы Сирияның Шам қаласына, одан әрі Мәдинеге дейін теміржол желісі салынғаны баяндалған. Бұл қажылар үшін жаңа мүмкіндік туғызған, өйткені бұл бағыт теңіздегі қиындықтардан сақтануға және қауіпсіз сапар жасауға жағдай жасаған.

Теміржол көлігінің дамуы қажылар үшін маңызды өзгерістердің бірі болды. Бұрын қажылардың негізгі көлік құралы түйе керуендері мен кемелер болғандықтан, олар ұзақ және қауіпті сапарға мәжбүр болатын. Ал теміржолдың дамуы қажыларға қауіпсіз, жылдам және салыстырмалы түрде ыңғайлы жолмен сапар шегуге мүмкіндік берді. Бұл әсіресе Египет пен Түркия арқылы өтетін қажылық сапарларына оң әсерін тигізді (Муминов, 1996: 15).

Қазақ халқы Ислам дінінің қағидаларын берік ұстанып, қажылық сапарына ерекше мән берген. «Қазақ» газетінің түрлі нөмірлерінде қажылыққа кеткен адамдардың тізімі мен сапар барысы туралы хабарлар үздіксіз жарияланып отырған. 1913 жылғы № 25, № 26, № 33, № 35 және № 72 нөмірлерінде қажылардың сапары туралы ақпараттар берілген.

Мысалы: *«Темір уезі Жем болысының қазақтары Жолмұхамед ишан Құрымбаев бастаған топ қажылыққа аттанды»*

«Орал облысы Темір уезінің белгілі тұлғаларының бірі Жолбатыр қажы Шонтиев он адаммен бірге қажылыққа кетті»

«Құрметті Қазақ газетінің редакциясы! Біз, қажылар, сапарымыздың жағдайы туралы хабарлаймыз. Қара теңізден бір жарым тәулік ішінде өттік, сапарымыз жақсы өтіп жатыр»

Осындай хабарламалар қазақ зиялыларының қажылық сапарына деген қызығушылығы мен діни міндеттерін орындауға деген құлшынысын көрсетеді. Бұл сапар тек діни парызды орындау ғана емес, сонымен қатар мәдени және рухани тәжірибені арттырудың маңызды жолы болған. Қажылар өз сапарлары барысында түрлі мұсылман қауымдастықтарымен кездесіп, өзара тәжірибе алмасты. Бұл олардың рухани дүниетанымының кеңеюіне, сондай-ақ қазақ халқының басқа мұсылман халықтарымен байланысын нығайтуға мүмкіндік берді.

«Қазақ» газетінің қажыларға арналған бағыт-бағдарлары қазақ зиялыларының қажылық сапарын ұйымдастырудағы рөлін айқындайды. Қажылардың алданып қалмауы, сапарын қауіпсіз өткізуі үшін жасалған ұсыныстар бұл сапардың қаншалықты күрделі болғанын көрсетеді. Жаңа теміржол бағыттарының ашылуы, ұйымдастырушылық мәселелердің шешілуі қажылыққа бару ісін жеңілдеткенімен, бұл сапарды жасау үшін қажылар көптеген қиындықтарға төтеп беруге мәжбүр болған. Қаржылық шығындар, ұзақ жолдың ауыртпалығы, күтпеген кедергілер қажылар үшін үлкен сынақ болған (Нұртазина, 2011: 77).

Осылайша, «Қазақ» газетінің қажыларға арналған мақалалары бұл тақырыпты зерттеуде құнды тарихи дереккөз болып табылады. Мұндай деректер XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының діни өміріне, олардың қажылық сапарын ұйымдастырудағы ерекшеліктеріне және сол кезеңдегі қауіпсіздік мәселелеріне тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Қасиетті мекендегі қазақ тәкиелері: тарихи және мәдени маңызы

Қажылық – ислам дініндегі бес парыздың бірі болып саналады. Тарихи деректерге сүйенсек, қазақ халқы арасында бұл парызды орындауға деген ұмтылыс XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ерекше қарқын алды. Қазақ зиялылары мен дәулетті азаматтары қажылық сапарын ұйымдастырумен қатар, мұсылман қауымына қызмет ету мақсатында қасиетті қалаларда арнайы тұрғын орындар – «тәкиелер» (кейде «тақия» деп те аталған) салдырған.

Бұл тәкиелер қажылардың қажылық сапары кезінде демалуы үшін ғана емес, сонымен қатар діни білім алғысы келген қазақ жастарының тұрақтайтын мекені ретінде де маңызды рөл атқарды (Мустафина, 1992: 65).

Алайда уақыт өте келе бұл тәкиелер қазақ қауымының меншігінен шығып, өзге халықтардың иелігіне өтіп кеткені туралы тарихи деректер кездеседі. Мұның негізгі себептерінің бірі – олардың құқықтық мәртебесінің нақты белгіленбеуі және жергілікті билік органдарында тіркелмеуі. Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында орын алған саяси өзгерістер, Осман империясының күйреуі, Араб түбегіндегі билік құрылымының өзгеруі де қазақ тәкиелерінің жағдайына ықпал етті.

Қазақ дәстүрінде қажылыққа аттанған жандар сапар барысында түрлі қиындықтарға тап болған. Қаржылық шығындардан бөлек, олар ұзақ жолдың ауыртпалығын көтеріп, ауа райының ерекшеліктеріне бейімделуге мәжбүр еді. Осыған байланысты дәулетті азаматтар қажылар үшін арнайы паналау орындарын салдырды. Бұл ғимараттар тәкие (араб.: التكية – «пана, тұрақ» мағынасында) деп аталып, олар қажыларға демалу және тұруға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, тәкиелер діни білім ордасы ретінде де қызмет етті. Мұнда білім ізденуші қазақ шәкірттері ілім алып, медреселерде оқуға жол ашылды (Кенжетәев, 1998: 8). Осындай орындардың болуы қажылар үшін үлкен қолдау болғанын тарихи деректер айғақтайды.

Тарихи құжаттарда Мәдина қаласында қазақ қажыларының салдырған алты тәкиесі бар екендігі айтылады. Дегенмен, олардың көпшілігі кейіннен қазақтың игілігінен тыс қалған. Қазақ қажылары салдырған бұл тұрақжайлар сол замандағы мұсылман қауымына қызмет еткенімен, уақыт өте келе басқа ұлт өкілдерінің иелігіне өткен.

1913 жылғы «Қазақ» газетінің № 33 санында жарық көрген «Мәдина хаты» мақаласында қазақ тәкиелері туралы мынадай мәлімет келтірілген: *«Осы кезде Мәдина Мунаууарада 30-ға жақын қазақ шәкірті бармыз. Үш-төрт жыл мұнан бұрын Мәдинада оқу үшін тұрған шәкірт 5–6-дан артық болмаушы еді, соңғы екі-үш жылдан бері көбейіп келеді..»*. Бұл дерек қазақ жастарының қасиетті қалаларда діни білім алуға деген ұмтылысы арта түскенін көрсетеді. Алайда, олардың көпшілігі қажетті материалдық қолдаусыз қалып, өз бетімен күн көруге мәжбүр болды. Бұл жағдай қазақ қауымының діни-ағартушылық қызметін институционалды деңгейде ұйымдастырудың әлсіздігін де көрсетеді (Crews, Robert, 2006: 75).

Газетте келтірілген дерекке сәйкес, бұл тәкиелердің біреуі ғана қазақтардың пайдалануында қалған. Ол кіші жүзден шыққан Жаббас Мырқы мырзаның иелігінде болған. Бұл тәкие оның баласын оқытқан түрік молдасының қарындасы атынан рәсімделіп, ресми түрде Мәдина билігі тарапынан тіркелген. Алайда, бұл тәкие шәкірттер үшін толыққанды қамқорлық көрсете алмады. Онда қазақ қажылары уақытша тоқтағанымен, тұру ақысын төлеуге мәжбүр болды, ал қазақ шәкірттері онда тегін тұра алғанымен, бұл құқық үй иесінің қалауы бойынша шектелетін еді.

Қазақ тәкиелері тарихи, мәдени және діни тұрғыдан алғанда айрықша маңызға ие болды. Олар қажылар мен шәкірттер үшін сенімді баспана, діни білім ордасы қызметін атқарды. Дегенмен, бұл орындардың болашағы ойластырылмай, ұзақ мерзімді құқықтық негізде рәсімдемегендіктен, көпшілігі қазақ иелігінен шығып қалды (Khalid, 1998: 133).

Бұл жағдай қазақ халқының сол кезеңдегі діни-ағартушылық қызметінің қаншалықты ауқымды болғанын көрсетумен қатар, тарихи меншік құқығы мәселесіне де назар аудартады.

Бүгінгі таңда бұл тәкиелердің тағдырына байланысты зерттеулер жүргізу маңызды. Қазақ қажыларының Мекке мен Мәдина қалаларында салған рухани мұрасы қазіргі қазақ қоғамының тарихи санасын жаңғыртуда ерекше орын алуы тиіс. Осы себепті, мұндай тарихи деректерді зерттеу және олардың мәдени мұра ретіндегі маңызын жаңғырту бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, бұл нысандардың тарихи маңызын қалпына келтіру және қазақтың діни-ағартушылық мұрасын сақтау үшін арнайы ғылыми жобалар мен археологиялық зерттеулер жүргізу қажеттігі туындап отыр. Қазақ тәкиелерінің тағдыры – біздің өткенімізді тану жолындағы маңызды тарихи сабақтардың бірі.

Қорытынды

XX ғасырдың басында қажылық сапарына қатысты мәселелер қазақ зиялыларының назарынан тыс қалмады. Бұл кезеңде қажылыққа бару діни міндет болуымен қатар, ұйымдастыруды, дайындықты және қаржылық жоспарлауды қажет ететін күрделі процесс болды. Қазақ зиялылары қажылардың кездесетін қиындықтарын талдап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін нақты ұсыныстар жасады.

Қажылық сапары үшін қажетті құжаттарды рәсімдеу күрделі және ұзақ процесс болды. Бұл мәселе «Қазақ» газетінде жан-жақты талқыланып, қажыларға қажетті құжаттарды дұрыс рәсімдеу жөнінде кеңестер берілді. Сонымен қатар, басылым қажылардың жол қауіпсіздігін сақтау, алаяқтардан сақтану, сапар барысында кездесетін әкімшілік кедергілерді алдын ала болжау қажеттігін ерекше атап өтті.

Қажылар үшін маңызды мәселелердің бірі – жол шығындарын тиімді ұйымдастыру болды. Қазақ зиялылары қажыларға сапарға алдын ала қаржылай дайындалу, жол бойында шығындарды үнемдеу жолдарын қарастыру, сондай-ақ қажылыққа барушылардың өзара бірігіп, көлік шығындарын бөлісу секілді ұсыныстарын айтты. Сонымен қатар, қажылардың денсаулығы мен медициналық тексерулерден өту қажеттілігіне де баса назар аударылды.

«Қазақ» газеті қажылық сапарына байланысты материалдарды жариялау арқылы қазақ халқының діни парызын орындауда кездесетін қиындықтарды азайтуға тырысты. Басылым қажылық сапарын мұқият жоспарлаудың маңыздылығын атап өтіп, қазақ қажыларына құнды кеңестер ұсынды. Осылайша, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қажылыққа қатысты жазған еңбектері қажылардың сапарға дайындығын арттыруға және қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды дереккөз болып табылады. Бүгінгі күні де бұл еңбектер қажылық сапарын жоспарлауда өзекті ақпарат ретінде қызмет ете алады.

Сонымен қатар, қажылық сапары қазақ халқы үшін тек діни парызды орындаумен ғана шектелмей, мәдени және сауда қатынастарының дамуына да ықпал еткенін атап өту маңызды. Қажылар сапар барысында басқа мұсылман елдерімен байланыс орнатып, олардың діни-мәдени өмірімен танысу мүмкіндігіне ие болды. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамындағы діни білімнің кеңеюіне, жаңа діни әдебиеттер мен ақпараттардың келуіне ықпал етті. Сондай-ақ, қажылар сапардан оралғаннан кейін өз ауылдастарына жаңа тәжірибелер мен діни білімдерін жеткізіп отырған.

Жалпы, «Қазақ» газетіндегі қажылыққа байланысты материалдарды талдау арқылы қазақ халқының діни өмірінің белсенділігі мен қажылыққа деген құлшынысын анық көруге болады. Бұл деректер қазақ қоғамының рухани дамуын зерттеуде маңызды тарихи мәліметтер ретінде қызмет етеді. Алдағы уақытта қажылық мәселесін басқа қазақ басылымдары арқылы кеңінен қарастыру бұл тақырыптың өзектілігін арттыра түспек. Бұл зерттеулер болашақта қазақ халқының діни-мәдени тарихының маңызды аспектілерін ашуға көмектеседі.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Абдакимов, 1994 — *Абдакимов, А.* История Казахстана (с древнейших времен до наших дней).: Учебное пособие. Алматы: ТОО Издательский дом «Казахстан», 1994. 235 с.

Аллаберген, т.д., 1996 — *Аллаберген Қ., Нұқабайұлы Ж., Оразайұлы Ф.* Қазақ журналистикасының тарихы. Алматы: Рауан, 1996. 236 б.

Бекхожин, 1981 — *Бекхожин Х.* Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1866–1958 жж). Алматы: «Мектеп», 1981. 79 б.

Кенжетаев, 1998 — *Кенжетаев Б.А.* Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начале XX вв. Казань, 1998. 8 с.

Қабдолдина, 2022 — *Қабдолдина К.* Ресей империясының исламға қатысты саясаты: қазіргі шетелдік тарихнама. Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих сериясы, 2022. Б. 69–74.

Қажы жолы, 1913 — «*Қажы жолы*» // «Қазақ» газеті, 1913. 23 шілде. № 23.

Қажылар хабары, 1913 — «*Қажылар хабары*» // «Қазақ» газеті, 1913. 24 қазан. № 35.

Қажылар хаты I–II, 1913 — «*Қажылар хаты I–II*» // «Қазақ» газеті, 1913. 9 қазан. № 33.

Қажылар, 1913a — «*Қажылар*» // «Қазақ» газеті, 1913. 8 тамыз. 25 б.

Қажылар, 1913b — «*Қажылар*» // «Қазақ» газеті, 1913. 15 тамыз. № 26.

Қажылар, 1913c — «*Қажылар*» // «Қазақ» газеті, 1913. 31 шілде. № 72.

Стамбұлдан Меккеге дейін, 1913 — «*Стамбұлдан Меккеге дейін отарба жолы*» // «Қазақ» газеті, 1913. 8 мамыр. № 13.

Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.

Муминов, 1996 — *Муминов А.* Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общецисламских и местных элементов) // Маяк Востока. Ташкент, 1996. № 1–2. 15 с.

Мустафина, 1992 — *Мустафина Р.М.* Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX–XXв.). Алматы: Қазақ университеті, 1992. 176 с.

Нұртазина, 2011 — *Нұртазина Н.* Ислам және Қазақстан тарихындағы қажылықтың рөлі. Алматы: Қазақ университеті хабаршысы, 2011. Б. 72–78.

Оспанова, Шораев — *Оспанова А.К., Шораев Б.К.* Қажылық сапар барысында Стамбұлдың негізгі транзитке айналуы (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы). «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы № 3, 2024. Б. 296–312.

Пирманов, Қапеева, 1997 — *Пирманов, А., Қапеева. А.* Қазақ интеллигенциясы. Алматы, Атамұра, 1996. 66 б.

Biray, 1999 — *Biray N.* Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873–1937). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999. Pp. 10–17.

Brower, et. al, 1997 — *Brower, Daniel R., Edward J. Lazzerini*, редакторлар. Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Indiana University Press, 1997. Pp. 150–155.

Crews, Robert, 2006 — *Crews, Robert D.* For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Harvard University Press, 2006. Pp. 72–78.

Frank, Allen, 2001 — *Frank, Allen J.* Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. Brill, 2001. Pp. 112–118.

Khalid, 1998 — *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, 1998. Pp. 130–135.

Kurat, 1993 — *Kurat A.N.* Rusya tarihi: başlangıçtan 1917'ye kadar. Ankara, 1993. Pp. 384–386.

Yalçinkaya, 1997 — *Yalçinkaya A.* Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze. 2006. 268 p.

References

Abdaqimov, 1994 — *Abdaqimov A.* Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei): Uchebnoe posobiye [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): Textbook.]. Almaty: TOO Izdatel'skiy dom "Kazakhstan", 1994. 235 p. (In Russ.).

Allabergen, et al., 1996 — *Allabergen Q., Nuqabayuly J., Orazayuly F.* Qazaq jumalistikasynyn tárihy [The History of Kazakh journalism]. Almaty: Rauan, 1996. 236 p. (In Kaz.).

Bekhozhin, 1981 — *Bekhozhin H.* Kazah baspasozı tarıhynyn ocherki (1866–1958 zh.zh.) [Historical essay stamp of Kazakh (1866–1958 yy.).]. Almaty: Mektep, 1981. 79 p. (In Kaz.).

Biray, 1999 — *Biray N.* Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937) [Ahmet Baytursunoğlu and His Works (1873/1937)]. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999. Pp. 10–17. (In Turk.).

Brower, et al., 1997 — *Brower, Daniel R., Edward J. Lazzerini*. Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Indiana University Press, 1997. Pp. 150–155.

Crews, Robert, 2006 — *Crews, Robert D.* For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Harvard University Press, 2006. Pp. 72–78.

Frank, Allen, 2001 — *Frank, Allen J.* Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. Brill, 2001. Pp. 112–118.

Kenjetaev, 1998 — *Kenjetaev B.A.* Kazanskıe uchebnye zavedeniya i protsess formirovaniya kazakhskoy intellektsii v seredine XIX-nachale XX vv. [Kazan's Educational institutions and the process of formation of the kazakh intelligentsia in the mid-19th to early 20th centuries]. Kazan', 1998. 5 p. (In Russ.).

Khalid, 1998 — *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, 1998. Pp. 130–135.

Kurat, 1993 — *Kurat A.N.* Rusya tarihi: başlangıçtan 1917'ye kadar [The history of Russia: from the beginning to 1917]. Ankara, 1993. Pp. 384–386. (In Turk.).

Muminov, 1996 — *Muminov A.* Svyatyte mesta v Tsentral'noy Azii (Vzaimodeystviye obshcheislamskikh i mestnykh elementov) [Holy places in Central Asia (Interaction of general Islamic and local elements)]. Mayak Vostoka [Lighthouse of the East]. Tashkent, 1996. No. 1–2. 15 p. (In Russ.).

- Mustafina, 1992 — *Mustafina R.M.* Predstavleniya, kul'ty, obryady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v kontse XIX – XX v.) [Representations, cults, rituals among the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan at the end of the XIX – XX centuries)]. Almaty: Kazakh university, 1992. 176 p. (In Russ.).
- Nurtazina, 2011 — *Nurtazina, N.D.* Islam jane Qazaqstan tarihyndagy qajylyqtyn roli. Qazaq universiteti habarshysy, no. 1, 2011. Pp. 72–78. (In Kaz.).
- Ospanova, Shoraev — *Ospanova A.K., Shoraev B.K.* Qajylyq sapar barasynda Stambülдың negizgi tranzitke aynaluy (XIX ғ. soñy – XX ғ. basy). «Qazaqstan syǵıstanuy» ǵılymi jurnaly № 3, tom 11, 2024. Pp. 296–312. (In Kaz.).
- Pırmanov, Qapeeva, 1997 — *Pırmanov A., Qapeeva A.* Qazaq intellektsiyyasy [Kazakh intelligentsia]. Almaty: Atamura, 1996. 66 p. (In Kaz.).
- Qabdol'dina, 1993 — *Qabdol'dina, K.* Resei imperiasynyñ islamǵa qatysty saıasaty: qazirgi şeteldik tarihnama. Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetiniñ Habarshysy. Tarih seriesy, no. 4 (107), 2022. Pp. 69–74. (In Kaz.).
- Qajy zholy, 1913 — “*Qajy zholy*” [Pilgrim's way] // Qazaq gazetı, 1913. No. 23. (In Kaz.).
- Qajylar habary, 1913 — “*Qajylar habary*” [Pilgrim message] // Qazaq gazetı, 1913. No. 35. (In Kaz.).
- Qajylar haty I–II, 1913 — “*Qajylar haty I–II*” [Letter of pilgrims I–II] // Qazaq gazetı, 1913. No. 33. (In Kaz.).
- Qajylar, 1913a — “*Qajylar*” [Pilgrims] // Qazaq gazetı, 1913. No. 25. (In Kaz.).
- Qajylar, 1913b — “*Qajylar*” [Pilgrims] // Qazaq gazetı, 1913. No. 26. (In Kaz.).
- Qajylar, 1913v — “*Qajylar*” [Pilgrims] // Qazaq gazetı, 1913. No. 72. (In Kaz.).
- Stambuldan Mekkege deiin, 1913 — “*Stambuldan Mekkege deiin otarba zholy*” [From Istanbul to Mecca] // Qazaq gazetı, 1913. No. 13. (In Kaz.).
- Qoigeldiev, 1995 — *Qoigeldiev M.* Alash qozǵalysy. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Yalçınkaya, 1997 — *Yalçınkaya A.* Sömürgecilik-Panislamizm Işıǵında Türkistan, 1856'dan Günümüze [Colonialism-pan-islamism in the context of Turkistan, 1856 to the Present]. 2006. 268 p. (In Turk.).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Қарасаев Ғ.М., Кенжебаев Ғ.Қ., Оспанова Р. ЕУРАЗИЯ ӨңІРІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨНЕ ЗЕМАННАН ХҮІІІ ҒАСЫРҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХЫ БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА.....	7
Шолахов М.Г. ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САРАЙШЫҒЫ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА.....	21

ТАРИХ

Аккуш С., Темирханов Б. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЖЫЛАРЫ: «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ.....	36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР: 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨңІРІНДЕГІ МЕКТЕП ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН САУАТСЫЗДЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС.....	49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. МӘСКЕУ МЕН ЛЕНИНГРАДТА ҚАЗАҚ КСР ҮШІН МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ (1930–1950 ЖЖ.).....	66
Бисембайұлы М. ҚАЗАҚСТАНҒА ЕРІКСІЗ КӨШІРІЛГЕН ПОЛЯКТАРДЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ.....	81
Дюсембекова Ж., Түрсүн Х., Жеңіс Ж.Ж. ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К. 1959–1989 ЖЫЛДАР САНАҚТАРЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ХАЛЫҚТЫҢ ГЕНДЕРЛІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ.....	108
Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж. ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСТЫҚ «БІЛІМ» ҚОҒАМЫ ҰЙЫМЫ: ҒЫЛЫМДЫ ДӘРІПТЕУ ЖӘНЕ САЯСИ-АТЕИСТІК ТӘРБИЕ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ (1948–1964 жж.).....	125
Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С. ҚОНЫС АУДАРУ КОЛОНИАЛИЗМІ ЖӘНЕ ПАЛЕСТИН МӘСЕЛЕСІ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ШЕТТЕТУ САЯСАТЫ.....	143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М. ОРЫС-ҚАЗАҚ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ОРЫНБОР ШЕКАРА КОМИССИЯСЫ (1799–1859 ЖЖ.).....	158
Мухамедеева И.А., Мухамедеева Р.М., Кенжебек Д.Қ. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН САҚТАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЦИФРЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	173
Мұсағалиева А.С., Мұсабекова Р.М. ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІНЕН ТЫҢ ИГЕРУ СОВХОЗЫНА ДЕЙІН: № 26 ЕҢБЕК ПОСЕЛКІСІ – АЛЖИР – «АҚМОЛА» СОВХОЗЫ.....	186
Мұхатова О.Х. ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ АҚИҚАТЫ.....	203
Сахи Ж., Каржаубаева А. МУЗЕЙ-ҮЙЛЕР: ТҰЖЫРЫМДАР МЕН КӨЗҚАРАСТАР.....	217
Стамшалов Е.И. «ЕРЕКШЕ КОМИССИЯДАН» «ЕРЕКШЕ КОМИССИЯҒА»: ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫН ҚАЙТАРУ ТАРИХЫНАН (1924–1926).....	232
Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С. АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ.....	250
Уалтаева А.С., Мусаева Ә.А., Мельдибекова З.А. АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТРЕНДЕНЦИЯЛАР.....	265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ ШЕҢБЕРІНДЕ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ (ТАРАНШЫ) САКРАЛДЫ-МИСТИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ.....	283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кұлмағанбетова Г.К., Святко С. ФЕДОРОВ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ.....	298
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Карасаев Г.М., Кенжебаев Г.К., Оспанова Р. ИСТОРИЯ НАРОДОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО XVIII ВЕКА В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ.....	7
Шолахов М.Г. САРАЙЧИК УЛУСА ДЖУЧИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	21

ИСТОРИЯ

Аккуш С., Темирханов Б. КАЗАХСКИЕ ХАДЖИ НАЧАЛА XX ВЕКА: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. ПЕРЕМЕНЫ В ОБРАЗОВАНИИ: РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ В СЕМИПАЛАТИНСКЕ В 1920 ГОДЫ.....	49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА ДЛЯ КАЗССР В ЛЕНИНГРАДЕ И МОСКВЕ (1930–1950-Е ГГ.).....	66
Бисембайұлы М. ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЯКОВ, ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ В КАЗАХСТАН.....	81
Дюсембекова Ж., Турсун Х., Женис Ж.Ж. КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ В ГЕРМАНИИ В 1922–1926 ГГ.....	96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К. ИЗМЕНЕНИЯ В ГЕНДЕРНОЙ СТРУКТУРЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ ОБЛАСТЕЙ КАЗАХСТАНА ПО ПЕРЕПИСЯМ 1959–1989 гг.....	108
Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж. КЫЗЫЛОРДИНСКОЕ ОБЛАСТНОЕ ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ»: ПРОПАГАНДА НАУКИ И ПОЛИТИКО-АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ (1948–1964).....	125
Жуматай Г.Б., Ыскак А.С. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЙ КОЛОНИАЛИЗМ ПАЛЕСТИНСКИХ ВОПРОС: ПОЛИТИКА ЭЛИМИНАЦИИ.....	143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М. ФОРМИРОВАНИЕ РУССКО-КАЗАХСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ: ОРЕНБУРГСКАЯ ПОГРАНИЧНАЯ КОМИССИЯ (1799–1859 ГГ.).....	158
Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.К. ИННОВАЦИОННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	173
Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. ОТ ТРУДОВОГО ПОСЕЛКА ДО ЦЕЛИННОГО СОВХОЗА: ТРУДПОСЕЛОК № 26 – АЛЖИР – СОВХОЗ «АКМОЛИНСКИЙ».....	186
Мухатова О.Х. ПРАВДА О ГОЛОДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ.....	203
Сахи Ж., Каржаубаева А. ДОМ-МУЗЕИ: КОНЦЕПЦИИ И ВЗГЛЯДЫ.....	217
Стамшалов Е.И. «ОТ ОСОБОЙ КОМИССИИ К ОСОБУЮ КОМИССИЮ»: ИЗ ИСТОРИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ ИЗ КИТАЯ (1924–1926).....	232
Тасилова Н.А., Майданади З., Сайлан Б.С. АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӨМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ.....	250
Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А. МИРОВОЙ И КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ: ИСТОРИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ.....	265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. САКРАЛЬНО-МИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ УЙГУРОВ (ТАРАНЧИ) В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кульмаганбетова Г.К., Святко С. РЕТРОСПЕКТИВА АРХЕОЛОГИИ БРОНЗОВОГО ВЕКА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ФОКУСЕ ИЗУЧЕНИЯ ФЕДОРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	298
---	-----

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Karasaev G.M., Kenzhebayev G.K., Ospanova R.R.

THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EURASIAN SPACE FROM ANCIENT TIMES TO THE XIII CENTURY IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS.....7

Sholakhov M.

SARAYCHIK OF THE JOCHI ULUS IN EUROPEAN AND NATIONAL HISTORIOGRAPHY.....21

HISTORY

Akkus S., Temirkhanov B.

THE KAZAKH PILGRIMS OF THE EARLY 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON THE MATERIALS OF THE “KAZAKH” NEWSPAPER.....36

Atantayeva B.Zh., Mukhametkalieva K.B., Abenova G.A.

CHANGES IN EDUCATION: THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOL SYSTEM AND THE FIGHT AGAINST ILLITERACY IN SEMIPALATINSK IN THE 1920s.....49

Baidildina Fellan S., Abdiraimova A., Rajapov A.

ON THE ISSUE OF TRAINING CULTURAL AND ART PERSONNEL FOR THE KAZAKH SSR IN MOSCOW AND LENINGRAD (1930–1950S).....66

Bissembayuly M.

THE POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF POLES DEPORTED TO KAZAKHSTAN.....81

Dyusembekova Zh., Tursun Kh., Zhengis Zh.

KAZAKH STUDENTS IN GERMANY IN 1922-1926.....96

Zharken A.M., Yessimova Zh.K.

CHANGES IN THE GENDER STRUCTURE OF THE MULTI-ETHNIC POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO CENSUSES 1959–1989.....108

Zholdassuly T., Oidanova Zh.

KYZYLORDA REGIONAL “KNOWLEDGE” SOCIETY:

PROMOTING SCIENCE AND POLITICAL-ATHEISTIC EDUCATION ACTIVITIES (1948–1964).....125

Zhumatay G.B., Yskak A.S.

SETTLEMENT COLONIALISM AND THE PALESTINIAN QUESTION: THE POLITICS OF ELIMINATION...143

Kupenova G.Y., Smanova A.M.

FORMATION OF THE RUSSIAN-KAZAKH BORDERLAND:

ORENBURG BORDER COMMISSION (1799–1859).....158

Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyeva R.M., Kenzhebek D.K.

INNOVATIVE DIGITAL STRATEGIES FOR PRESERVING THE CULTURAL HERITAGE

OF NORTHERN KAZAKHSTAN.....173

Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M.

FROM THE LABOR SETTLEMENT TO THE VIRGIN STATE FARM: LABOR SETTLEMENT

No. 26 – AKMOLA BRANCH OF KARLAG – AKMOLINSKY STATE FARM.....186

Mukhatova O.Kh.

THE TRUTH ABOUT FAMINE IN MEMORIES.....203

Sakhi Zh., Karzhaubayeva A.

HOUSE MUSEUMS: CONCEPTS AND VIEWS.....217

Stamshalov Ye.

“FROM SPECIAL COMMISSION TO SPECIAL COMMISSION”: FROM THE HISTORY OF THE RETURN OF KAZAKH REFUGEES FROM CHINA (1924–1926).....232

Tassilova N.A., Maidanali Z., Sailan B.S.

THE ROLE OF EMIRS IN THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE.....250

Ualtayeva A.S., Mussayeva E.A., Meldibekova Z.A.

WORLD AND KAZAKHSTANI EXPERIENCE OF ACADEMIC MOBILITY:

HISTORY AND CURRENT TRENDS.....265

Egamberdiyev M., Akhantaeva A.

THE POLICY OF THE TSARIST ADMINISTRATION AND THE SACRED-MYSTICAL PRACTICES OF THE TARANCHIS IN THE CONTEXT OF THEIR RELOCATION TO ZHETYSU.....283

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Kulmaganbetova G.K., Svyatko S.

RETROSPECTIVE OF THE BRONZE AGE ARCHAEOLOGY OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN FOCUS ON THE STUDY OF THE FEDOROV CULTURE.....298

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2025. 12 (1)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов
атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй